

9. Závěr

Bosna zaujímalá důležité místo ve všech chorvatských národně-integračních a státotvorných programech 19. a 20. století. Předáci chorvatského národního hnutí měli zprvu o této sousední provincii osmanské říše dosti mlhavé představy, které se primárně nezakládaly na bezprostřední zkušenosti, ale pramenily z domácí politické a kulturní myšlenkové tradice. Tu přitom zásadním způsobem ovlivnila určující událost jihoslovanských dějin – osmanská teritoriální expanze do prostoru jihovýchodní a střední Evropy, která v 15. a 16. stoletím z velké části zasáhla i chorvatské oblasti. Chorvatská šlechta poté trvale usilovala o obnovu původního rozsahu a územní celistvosti svého státu, jak to koneckonců reflektoval i hojně užívaný výraz Trojjediné království Dalmácie, Chorvatska a Slavonie. Za nedílnou součást tohoto, z větší části virtuálního, politického útvaru přitom chorvatské stavy pokládaly i západní část Bosny, kterou nazývaly Tureckým Chorvatskem.

Do období pronikání osmanských Turků na chorvatské území rovněž sahají kořeny konceptu Chorvatska jako předhradí křesťanství (*antemurale christianitatis*), který hrál od 16. století významnou roli v sebepercepci Chorvatů (zprvu stavovského a později moderního chorvatského národa). Právě tento ideologem spjatý s vědomím vlastní výjimečnosti i antagonističtým postojem vůči světu islámu přitom do značné míry utvářel prizma, skrze něž naprostá většina chorvatských národních ideologů 19. století nahlížela na Bosnu a s ní úzce související úlohu Chorvatska v řešení východní otázky. Všichni předáci chorvatského národního hnutí tehdy obhajovali domněle nezpochybnitelné právo Chorvatů na podíl při rozhodování o budoucím uspořádání jihovýchodní Evropy po předpokládaném zániku osmanské říše. Tento svůj nárok přitom opírali o tři druhy argumentů. Prvním z nich byla údajná mučednická oběť, kterou Chorvaté přinesli ve prospěch křesťanství, civilizace, Evropy či Západu v bojích s osmanskými Turky i dřívějšími nájezdníky z Východu (Avary a Tataři). Dále se jednalo o zmíněnou historickou příslušnost určitých území pod tureckou nadvládou k chorvatskému státu (Turecké Chorvatsko). Třetí argument pak spočíval v etnické či jazykové příbuznosti obyvatelstva významné části evropských držav osmanské říše s populací bánského Chorvatska. Toto vědomí se přitom částečně zakládalo na staleté domácí ideové tradici slovanství, která bývá nazývána chorvatským renesančním a barokním slavianem. Každopádně lze říci, že chorvatští politici a ideologové 19. století svůj požadavek na účast Chorvatů při řešení východní otázky zdůvodňovali právem morálním, historickým a národním. Jejich pozornost se přitom v souvislosti s územím osmanského Turecka soustřeďovala téměř výhrad-

ně na Bosnu, která v podstatě vyplňovala prostor mezi nejvýchodnějším a nejjižnějším cípem Trojjediného království. Význam této země pro chorvatské národně-integrační a státotvorné plány tudíž vždy spočíval i v její strategické zeměpisné poloze.

Na počátku 40. let 19. století získali chorvatští čtenáři poprvé příležitost nahlédnout do dobového bosenského prostředí nejen prostřednictvím novinových zpráv, ale také skrze první moderní cestopis o Bosně (1842), jehož autorem byl jejich krajan. Jednalo se o knihu M. Mažuraniće, v jehož pohledu na Bosnu se mísí dvě, do značné míry protichůdné tendence, jejichž prolínání se od té doby stalo charakteristickým prvkem nahlížení Chorvatů na Bosnu, s jehož rezidui se lze setkat dodnes. Cestovatel ji totiž na jednu stranu líčí jako exotickou a po všech stránkách zaostalou orientální provincii, na druhou stranu ji však vnímá jako zemi bytostně spjatou s chorvatským národním prostředím a dějinami chorvatského státu. Právě v minulosti Bosny a národní identitě jejího obyvatelstva přitom spatřuje její silné pouto se zbytkem Evropy a svým čtenářům sugeruje, že podmínkou zajištění šťastnější budoucnosti této země je její vymanění z osmanské nadvlády a opětovné začlenění do evropského civilizačního kontextu.

Obdobným způsobem působil na formování povědomí a postojů chorvatské veřejnosti k Bosně a jejímu obyvatelstvu prostřednictvím svého bosenského cestopisu z roku 1858 také I. Kukuljević Sakcinski, jehož literární a publicistická tvorba názorně odráží nejednoznačnosti typické pro postavení Bosny v chorvatských národně-politických koncepcích 19. století. Vedle zmíněné opozice „exotická – blízká“ se jednalo o ambivalence pramenící jednak z trvalého napětí mezi státoprávním a přirozenoprávním přístupem k Bosně, jednak z dosud neustálených představ o národní identitě, respektive národnostní klasifikaci jihoslovanského osídlení. První rozpor vycházel ze skutečnosti, že chorvatští národní ideologové a politici zkoumaného období (1832–1878) vnímali Bosnu souběžně jako součást širšího jihoslovanského národnostního prostoru i jako zemi, jejíž západní část nazývaná Tureckým Chorvatskem kdysi patřila Chorvatskému království, jemuž také měla podle jejich mínění znovu připadnout. U řady z nich je přitom zřejmá tendence vydělovat Turecké Chorvatsko a někdy i Hercegovinu (Tureckou Dalmácii) jako zvláštní oblasti v rámci Bosny, kterou však navzdory této diferencovanosti vnímali jako jednotný celek.

V případě, že se jednalo o přívržence myšlenky jihoslovanského sblížení a spolupráce, tak se v této souvislosti potýkali s problémem, jak národnostně klasifikovat Bosňany s ohledem na deklarovanou státoprávní příslušnost části bosenského území k Chorvatsku. Hlavní tvůrce první chorvatské národně-integrační ideologie ilyrismu Lj. Gaj nejprve v roce zrodu své koncepce (1835) nazýval veškeré obyvatelstvo Bosny chorvatským jménem. O několik měsíců později na Bosnu aplikoval státoprávní paradigma, načež bosenskou populaci rozdělil na Chorvaty (Turecké Chorvatsko), Dalmatince (Hercegovina) a Bosňany (zbytek Bosny). Po tomto ojedinelém

pokusu o podrobnější klasifikaci Bosňanů se však Gaj i ostatní ilyristé vyhýbali bližšímu určování národní identity bosenského obyvatelstva a spojovali se s konstatací jeho příslušnosti k ilyrskému, tj. jihoslovanskému, (nad)národnímu společenství.

Na ilyriismus, který udával ráz chorvatskému národotvornému procesu v letech 1835–1848, navazovala v druhé polovině století národně-integrační ideologie jihoslovanství. Její hlavní tvůrci F. Rački a J. J. Strossmayer sice již na rozdíl od ilyristů jasně rozlišovali mezi regionálními a etnickými jmény jednotlivých jihoslovanských „plemen“ či „národů“, ale ani v jejich učení nenacházíme jednoznačnou a systematickou definici vztahu mezi chorvatskou, srbskou, slovinskou a bulharskou identitou na straně jedné a zastřešující (nad)národní identitou jihoslovanskou na straně druhé.

Co se týče Bosny, Rački se nejvíce ze všech chorvatských národních ideologů 19. století snažil předejít chorvatsko-srbskému sporu o tuto zemi, přičemž zastával názor, že se jedná o území obývané jak Chorvaty, tak Srby. Jedni i druhí jí tudíž mohou z hlediska přirozeného práva národního pokládat za svou, pročez by vždy v souvislosti s ní měli jednat ve vzájemném porozumění. Na druhou stranu ovšem Rački významně přispěl k tomu, že nejen Turecké Chorvatsko, ale celá Bosna začala být v chorvatském prostředí vnímána jako historická součást chorvatského státního i národního prostoru. Učinil tak prostřednictvím svých prací o teritoriálním vývoji chorvatské státnosti, v nichž zahrnoval celou Bosnu do hranic domnělého původního chorvatského státu, který prý Chorvaté vytvořili po svém příchodu na Balkán v 7. století. V existenci takovéto politické entity věřil již Gaj, který, jak jsme viděli, na počátku ilyrského hnutí řadil Bosňany k Chorvatům, a to právě na základě představ o původním rozsahu chorvatského státu a osídlení. Avšak teprve od počátku 60. let 19. století se v chorvatském politickém myšlení začalo výrazněji prosazovat přesvědčení o historické příslušnosti celé Bosny k Chorvatsku, které v chorvatských národně-politických koncepcích postupně nahradilo prvotní představu o chorvatském historickém právu na část bosenského území (Turecké Chorvatsko), jež vycházela ze staleté ideologie chorvatských stavů. Stalo se tak právě výrazným přičiněním Račkého, který tvrdil, že je sice soudobá Bosna zemí národnostně chorvatsko-srbskou, ale historicky příslušela k Chorvatsku. Na rozdíl od konkurenčních pravašů, pro něž historické právo představovalo základ jejich národně-politické koncepce, ovšem hlavní ideolog jihoslovanství trval na tom, že historické právo státní musí korespondovat s přirozeným právem národním. Proto opakovaně polemizoval se svými politickými protivníky i některými spolustraníky, kteří věřili v exkluzivní právo Chorvatů na Bosnu. Rački i Strossmayer v této záležitosti v podstatě zastávali názor, že s ohledem na perspektivní kulturní i politickou integraci Jihoslovanstva, v níž doufali, není důležité, zda Bosna připadne Srbsku nebo Chorvatsku. Upřednostňovali tedy právo národní před právem historickým, jež vnímali pri-

márně jako prostředek k upevnění politicko-správní integrity a samosprávy Trojjediného království.

Naopak pro pravaše, jejichž ideovými vůdci byli A. Starčević a E. Kvaternik, chorvatské historické právo představovalo základ programu sjednocení podstatné části slovanského jihu pod chorvatským jménem, a to v plně svrchovaném chorvatském národním státě, který měl vzniknout na troskách habsburské monarchie a osmanské říše. Oba tvůrci původní pravašské národně-integrační ideologie přitom celou Bosnu považovali za historicko-politicky i národnostně výlučně chorvatské území, a to právě na základě zmiňované představy o údajném původním rozsahu chorvatského státu a osídlení v 7. století. Věřili přitom, že i Bosňané, kteří se považují za Srby, časem „prohlédnou“ a dobrovolně se ztotožní s chorvatskou národní identitou.

Nutno podotknout, že jistá nacionální výlučnost a megalomanie, stejně jako „velezářný“ cíl vytvoření samostatného chorvatského státu, s nimiž se setkáváme v původní pravašské ideologii, byly do značné míry výrazem frustrace, kterou její tvůrci pociťovali jednak v důsledku negace chorvatské národní individuality ze strany části tehdejších renomovaných slavistů a předáků srbského národního hnutí, jednak v reakci na jalovost dosavadní prorakouské politiky Chorvatů praktikované stoupenci jihoslovanské myšlenky. Koneckonců i vedení Národní strany, jež tento konkurenční tábor politicky sdružovala, začalo po nepříznivě přijatém rakousko-uherském vyrovnání (1867) koketovat s obdobně „velezářnou“ myšlenkou spolupráce se srbskou vládou na vymanění Bosny z osmanského područí a perspektivním sjednocení jižních Slovanů do jednoho nezávislého státu. Na rozdíl od pravašů ovšem trvali na tom, že politická integrace slovanského jihu se musí uskutečnit v souladu s pravidlem respektování historicko-politické individuality Chorvatů, Srbů, Slovinců a Bulharů. Jedni i druhí přitom do svých národně-integračních a politických plánů zahrnovali území přesahující hranice Trojjediného království, které bylo v chorvatském politickém myšlení od revoluce v letech 1848–1849 percipováno jako chorvatský národní stát. Také původní pravašská ideologie tak paradoxně měla svůj širší jihoslovanský rozměr, byť oděný do velkochorvatského hávu.

Nejdůležitější místo v rámci této jihoslovanské dimenze pravašství i jugoslavismu přitom zaujímal Bosna, která, jak jsme viděli, byla stoupenci obou konkurenčních koncepcí považována za zemi historicko-politicky i národnostně chorvatskou, přičemž stoupenci jihoslovanství navíc vytýkali i její souběžnou srbskou národní příslušnost. Budiž zdůrazněno, že jak Strossmayer a Rački, tak Starčević a Kvaternik shodně pokládali veškeré obyvatelstvo Bosny bez ohledu na jeho vyznání za jeden národ, neboť zastávali názor, že konfesijní příslušnost nelze směšovat s národní identitou. Zatímco však pravaši tento národ nazývali chorvatským jménem, tvůrci a stoupenci jugoslavismu hovořili v souvislosti s Bosňany nejčastěji o Chorvatech a Srbech, kteří tvoří dvě „plemena“ téhož národa.

Všichni chorvatští národní ideologové zkoumaného období, bez ohledu na jejich politicko-ideovou orientaci, přitom Bosňany vnímali jako příslušníky vlastního národa.

Mnozí ilyristé, Strossmayer, Rački i Kvaternik se však jen obtížně smířovali se skutečností, že nedílnou součástí jejich národa tvoří rovněž slovanskí muslimové, kteří představovali a dodnes představují více než třetinu bosenské populace. Odpor většiny předáků chorvatského národního hnutí vůči islámu, jeho vyznavačům a osmanské říši pramenil v prvé řadě z domácí politicko-ideové a zvláště kulturní (elitní i lidové) tradice, která obsahovala výrazné protiturecké ostří. Turci, jak byli v chorvatském prostředí nazýváni muslimové bez ohledu na jejich etnický původ, ztělesňovali v kolektivním vědomí úhlavního nepřítel, jehož přetrvávající přítomnost v jihovýchodní Evropě 19. století byla tamními křesťanskými národy včetně Chorvatů vnímána jako významná překážka na cestě k jejich národní emancipaci a politické integraci. Na slovanské muslimy přitom zmínění chorvatští národní ideologové nahlíželi jako na „odpadlíky“, od nichž očekávali, že se navrátí k „víře předků“, pokud se perspektivně mají stát rovnoprávnými příslušníky chorvatského/ilyrského/jihoslovanského (nad) národního kolektivu.

Zvláště negativní postoj vůči bosenským muslimům zastávali Strossmayer a Rački, což zčásti pramenilo ze skutečnosti, že se jednalo o římskokatolické duchovní. Na rozdíl od ilyristů a pravašů přitom v rámci své ideologie ani nevěnovali pozornost konceptualizaci muslimů jako součástí vlastního národního celku. Rački ovšem na druhou stranu sehrál významnou roli v konsolidaci a popularizaci tzv. bogomilského mýtu, který s bosenskými muslimy úzce souvisí. Jeho jádro totiž tkví v později vyvrácené, leč v bosňáckém prostředí dodnes hojně tradované představě, že bosenská muslimská (respektive dnešní Bosňáci) jsou potomky příslušníků heterodoxní středověké Církve bosenské, nesprávně nazývaných bogomilové, kteří hromadně konvertovali k islámu, aby si uchovali své privilegované společenské postavení.

Souběžně s dominantním zdráhavým přístupem k bosenským muslimům se ovšem v chorvatském politickém myšlení začala již v době ilyrismu prosazovat protichůdná tendence spočívající v úsilí toto společenství zahrnout do dobových národně-integračních procesů. Jejím průkopníkem byl I. Kukuljević Sakcinski, který věřil, že lze tohoto cíle dosáhnout prostřednictvím cílené osvěty, která by náležitě využila přednosti spočívající ve společném jazyce a kulturním dědictví Jihoslovanů bez rozdílů víry a vyznání. Pro Kukuljevićův pohled na bosenské muslimy je přitom charakteristický nejen silně paternalistický přístup, ale současně též idealizace příslušníků této komunity. Tento čelný proponent ilyrismu i původního jihoslovanství totiž v duchu konceptu urozeného divocha spatřoval v bosenských muslimech vysoce morální a neduhy západní civilizace neposkvrněné příslušníky vlastního národa. Tentýž idealizující přístup později

zaujal a ještě více prohloubil Kukuljevićův politicko-ideový oponent A. Starčević, v jehož pravašském učení dokonce bosenští muslimové figurují jako nejryzejší a nejvznešenější příslušníci chorvatského národa a bosenští šlechtici jako potomci středověké chorvatské aristokracie. Starčević se ke všemu jako první chorvatský národní ideolog vyjadřoval pochvalně o islámu a obhajoval setrvání Bosny pod osmanskou svrchovaností, dokud neuzrají podmínky pro vytvoření plně suverénního chorvatského státu, jehož nedílnou součástí se tato země měla stát. Svým vstřícným a v některých ohledech dokonce obdivným postojem vůči islámu a osmanské říši se přitom zcela vymykal z tradice chorvatského politického myšlení. Dokonce i jeho přítel a spolutvůrce původní pravašské ideologie E. Kvaternik totiž obdobně jako většina ilyristů a stoupenců ideologie jihoslovanství doufal v brzké vymanění Bosny z tureckého područí a na východní otázku nahlížel v duchu tradiční křesťansko-muslimské hodnotící dichotomie.

Ta se projevovala například v nejrůznějších apelech, memorandech či publicistických článcích, v nichž se chorvatští politici a národní ideologové 19. století vyjadřovali k poměrům v osmanské říši, vyzývali k aktivnímu přístupu k východní otázce a ospravedlňovali nárok Chorvatů na podíl při jejím řešení. Autoři těchto textů totiž pravidelně vyjadřovali svou solidaritu s křesťanskými „bratry“ bez ohledu na jejich vyznání, kteří prý neskonalé trpí pod tureckou (tj. muslimskou) tyraní, kritizovali Evropu za její údajnou amorální nečinnost ve věci ujařmených souvěrců a vyzývali rakouského císaře, aby se zasadil za zlepšení jejich postavení. Obvykle se přitom z obavy před cenzurním zásahem zdráhali přímo požadovat vymanění křesťanské ráje z „tureckého jha“ a svou starost o osud „porobených bratří“ vysvětlovali tím, že jim chtějí poskytnout morální podporu v jejich nelehkém údělu a především zprostředkovat osvětu a duchovní dědictví Západu, od jehož vývoje byli tito soukmenovci dlouhodobě násilně odtrženi. V Račkého a Strossmayerově ideologii jihoslovanství se v této souvislosti dokonce setkáváme s konceptualizací Chorvatska jako mostu mezi Východem a Západem, která zaměřovala dosud dominantní pojmání hraniční polohy této země jako předhradí křesťanského světa a evropské civilizace. Součástí tohoto nového způsobu sebepercepce přitom byla víra v předurčenost Chorvatů a Záhřebu k šíření západní kultury a vzdělanosti na Balkán.

Budiž řečeno, že ani stoupencům jugoslavismu, ani Starčevićovi se ve zkoumaném období nepodařilo zhmotnit žádnou z jejich bytostně orientalistických představ a vizí, které se týkaly Bosny a Bosňanů. Jak už jsem poznamenal v samotném úvodu této knihy, chorvatská politika zkoumaného období let 1832–1878 se prakticky pohybovala pouze v rovině ideového programu, neboť chorvatský sněm a bán neměli pravomoc zasahovat do zahraničněpolitických záležitostí. Ani národně-integrační impulzy vycházející z Chorvatska směrem k Bosňanům se tehdy na území sousední osmanské provincie neseťkávaly s širším ohlasem, k čemuž vedle řady

vnějších faktorů přispěla i skutečnost, že se tvůrci dobových národně-politických koncepcí snažili primárně oslovit málopočetnou inteligenci a nikoliv široké lidové masy.

Situace se ovšem radikálně změnila po rakousko-uherské okupaci Bosny v roce 1878, neboť v následujícím období zapustil i zde hlubší kořeny chorvatský národotvorný proces, jehož účastníci se ztotožňovali s myšlenkami chorvatských národních ideologů, o nichž pojednává tato práce. Nutno podotknout, že jak budoucí generace předáků chorvatského národního hnutí a politiků, tak stoupenci chorvatské národní myšlenky v samotné Bosně a Hercegovině se identifikovali s výše popsáním přesvědčením o historickém i národním právu Chorvatů na tuto zemi. Po její okupaci Rakouskem-Uherskem sice ztratila na významu dosavadní chorvatsko-srbská polemika ohledně její historicko-politické příslušnosti, záhy ji však nahradil ještě vyhocenější spor o národní identitu Bosňanů, v první řadě muslimů. V chorvatském prostředí se přitom stala v podstatě obecně uznávanou Starčevićova teze o chorvatské národní příslušnosti bosenských muslimů, s níž se dokonce od přelomu 19. a 20. století začala ztotožňovat také nezanedbatelná část intelektuální elity této části bosenskohercegovské populace. Koncepce chorvatského národa více vyznání byla nakonec definitivně opuštěna až po druhé světové válce, během níž ji v očích bosenských muslimů zkompromitoval režim chorvatských ustašovců, založený na politice národnosti a rasové nesnášenlivosti. Starčevićem definované pojetí chorvatské národní identity bosenských muslimů však vedle výše popsaného bogomilského mýtu, který je živý dodnes, představovala bezpochyby nejdéle působící prvek analyzovaných chorvatských národně-integračních ideologií 19. století. Po roce 1945, v době socialistické Jugoslávie, Chorvaté akceptovali národní svébytnost Muslimů v Bosně a Hercegovině jako samostatného jihoslovanského národa. To se projevilo i během posledního válečného konfliktu v první polovině 90. let 20. století, kdy se tehdejší chorvatský autoritativní režim prezidenta Franja Tuđmana soustředil na získání pouze těch částí Bosny a Hercegoviny, v nichž převažovalo národnostně chorvatské osídlení. V politicko-státním ohledu přitom dobová chorvatská politika nenavazovala na národně-politické programy 19. století, ale na koncepci tzv. Chorvatské bánoviny z roku 1939, politického útvaru, který vznikl v rámci úsilí vyřešit chorvatskou otázku v meziválečné Jugoslávii a jehož součástí se tehdy staly oblasti Bosny a Hercegoviny s většinově chorvatským obyvatelstvem.